

71864

VOJISLAV BOGIĆEVIĆ

KAKO JE U BOSNI UKINUTA RABOTA
I UVEDENA TREĆINA 1848 GODINE

SARAJEVO 1950

POSEBAN OTISAK IZ »ISTORISKO-PRAVNOG ZBORNIKA« SV. 3—4

J.U. NARODNA I UNIVERZITETSKA
BIBLIOTEKA "DERVIŠ SUŠIĆ" TUZLA

KAKO JE U BOSNI UKINUTA RABOTA I UVEDENA TREĆINA
1848 GODINE

Uvođenje trećine kao jedinstvenog oblika feudalnog davanja u Bosni, izvršeno je u doba vezirstva Tahir-paše 1848 godine.

Ova promjena u feudalnim odnosima Bosne, važna je zbog nekoliko razloga. Ona je izvršena u vezi sa ukidanjem r a b o t e,¹⁾ koja je kao izvjestan vid radne rente, uz naturalnu i novčanu rentu, postojala do toga vremena. O nastanku radne rente u Bosni postoje razne i često puta protivrječne pretpostavke. Osim toga, dok je u pojedinim evropskim zemljama feudalni poredak ukidan revolucionarnim putem ili odozgo, dotle se u Bosni feudalni pritisak pojačava odozgo zavođenjem većeg oblika feudalnog davanja, nego što je postojao do toga vremena. To je opet bila slabost centralne otomanske vlasti i njene nemoći prema bosanskim feudalnim gospodarima — agama i begovima, koji su u vrijeme uvođenja trećine predstavljali stvarnu upravnu vlast u Bosni.

Nije manje važan ni sam način kojim je uvedena trećina, a isto tako i posljedice koje je izazvao ovaj zaista nasilnički akt bosanskih feudalnih gospodara u životu bosanskog kmeta.

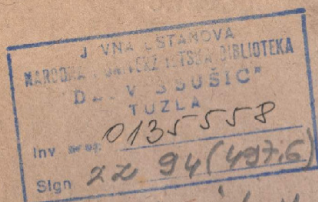
Uvođenje trećine pada u onaj stadij razvitka osmansko-turskih feudalnih odnosa, kada su poslije raspada timarsko-spahijskog feudalnog sistema, počeli od kraja XVII do početka XX vijeka da vladaju čifčiski odnosi, kada se razvija i ućvršćuje novi turski feudalizam, koji u XIX i početkom XX vijeka živi pored kapitalizma koji se u Turskoj, odnosno u balkanskim zemljama Turske, razvija.²⁾

Te ekonomske promjene dešavaju se u doba raspadanja Osmanske imperije, gdje krajnje nemoćna centralna vlast, dozvoljava, htjela ne htjela, razne nezakonite radnje, pa se i sama laća sretstava koja joj očevidno štete kao što je davanje poreza u zakup, a samo da bi se spasila finansiskog sloma.³⁾

¹⁾ Radna renta se u Bosni pod turskom upravom naziva raznim imenima: angarija, roboti ili rabota, beglučenje ili begluk i robija. Naziv kuluk ne nalazimo nigdje kod savremenika koji su pisali o stanju bosanske raje. U XIX vijeku najčešći je naziv beglučenje ili rabota. Branislav Đurđev i drugi pisci koji se bave izučavanjem feudalnih odnosa u Bosni, upotrebljavaju naziv kuluk. Taj izraz nalazimo i kod Vuka (Srpski rječnik, Beč 1852, s. 314 i 651) pod kuluk, gdje ga on naziva takođe angarijom (*angaria*), robotom (*die Robot*) i robijom. Njemački izraz je: die Frohne ili Frohnarbeit.

²⁾ Br. Đurđev, O vojnicima. Gl. Z. M. 1947, 113.

³⁾ Turska je u drugoj polovini XIX vijeka dugovala znatne iznose francuskim i engleskim bankama, kojima je dozvolila da putem zakupa desetine mogu naplaćivati dug. Oni su imali svoje zakupce i u Bosni koji su bili poznati po nečovječnom naplaćivanju zakupljene desetine.

BOSIĆEVIĆ V. KAKO

Inv. br. 8190

Na rdave radnje i postupke centralne vlasti ugledaju se i ostali osioni bosanski feudalni gospodari-age i begovi, pa da bi zadovoljili nezajažljive potrebe koje im je društveni razvitak nametao, čine i oni ono što i centralna vlast i vrše sve veći pritisak na i inače suviše ugnjetenu bosansku rajtu.

Poslije poraza kod Beča 1683 godine, počelo je naglo opadanje turske moći, a s tim u vezi i opadanje opšte discipline u redovima janjičara i spahija kao dotadanjeg glavnog turskog vojničkog oslonca, u čijim je rukama bila zemlja koju su obrađivali bosanski kmetovi.

Javile su se razne zloupotrebe u držanju i davanju timara, a spahije su izbjegavali da se odazivaju uobičajenim i obaveznim vojnim dužnostima.

Od 1777 godine sultani pokušavaju da putem fermana zavedu red među nedisciplinovanom vojskom, a kad to nije pomagalo oni su se laćali i daleko oštrijih mjera.

Pošto su bili presušili izvori prihoda koje su im donosili osvajački ratovi, spahije i janjičari su to nadoknađivali čitlučenjem, tj. najčešće nasilnim prisvajanjem seljačkih kmetovskih baština i slobodnih zemalja i pojačanim zavodenjem radne rente-beglučenja, što je dovelo do vrhunca u eksploataciji kmetova.

U težnji za što većim i sigurnim приходima, feudalni gospodari nisu prezali ni od zuluma koji su se po svojoj svireposti mogli staviti na ravnu nogu sa inkvizicijom katoličke reakcije u srednjem vijeku. O tome postoji mnogo i pouzdanih dokaza.

Ugnjeteni bosanski kmetovi, slično seljacima u Srbiji pred ustanak 1804 godine, obraćali su se Porti pretstavkama i tužbama, apelovali su i na pomoć austriskog dvora, a kad to sve nije pomoglo, oni su se odmetali u hajduke i dizali bune, premda bez ičije podrške, bez naružanja i dobrog voćstva-stihiski i spremni da ginu bez izgleda na uspjeh.

Pomenuli smo naprijed da je uvođenje trećine 1848 godine izvršeno u vezi sa ukidanjem rabote koja je do toga vremena postojala, pa kako se u to doba i kasnije javljaju mišljenja da je rabota ustanova novijeg datuma, pa čak da je nije u doba turske uprave ni bilo, potrebno je makar i u najopštijim potezima posegnuti u istorijat feudalnih odnosa u Bosni u ranije doba.

Nešto o feudalnim odnosima u bosanskoj srednjovjekovnoj državi

Spuštajući se na usko nacionalno-šovenski teren, a i u namjeri da posluži interese Austrije u Bosni, dr. Čiro Truhelka izašao je bez ikakve naučne argumentacije sa smjelom tvrdnjom da je u srednjovjekovnoj bosanskoj državi »položaj bosanskog kmeta bio dapače vrlo povoljan, a sravnimo li ga sa srpskim mjerophom, upravo sjajan«. (Sic!.) »Bosanski kmet, tvrdi Truhelka, a za razliku od srpskoga mjeropha, bio je kudikamo na višem socijalnom stepenu, a kmetski odnošaj nije njegovu ličnu slobodu ni na koji način ograničavao. On, osim trećine, odnosno polovine, redovno nije bio vlastelinu dužan vršiti niti kakve službe, niti mu rabotati, dapače ni u socijalnom pogledu nije bio daleko odvojen od vlastelina, jer se spominju u listinama iza vlastelića, tj. manjih posejdnika, odmah »kmetiči«.»¹⁾ Truhelka ide još dalje i kaže da se »ova velika različnost u

¹⁾ Dr. Čiro Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, Gl. Z. M. januar—junj 1915, 116.

²⁾ Truhelka cit. dj., 114. Ovdje je Truhelka takođe načinio pogrešku, jer piše »vlastelić« mjesto »vlasteličić« kako stoji u izvornoj građi. Daničić tvrdi da između vlastelina i vlasteličića nije gotovo bilo ni u Bosni razlike kao ni u Dubrovniku i Srbiji. Kolika je razlika bila u Srbiji između jednih i drugih vidi se iz Dušanovog zakonika gdje se kaže: »Vlastelin koji opsuje i osramoti vlasteličića da plati 100 perpera, a vlasteličić ako opsuje vlastelina da plati 100 perpera i da se bješe štamom, a ako vlastelin i vlasteličić opsuju sebra da plate 100 perpera, a ako sebar

socijalnom položaju mase naroda, težaka, s ovu i s onu stranu Drine može smatrati-uz mnoge ostale-jednim od glavnih dokaza za nejednakost etničke strukture Bošnjaka i Srba, koji su produktom raznolike etničke i historičke evolucije«.

Istoriski spomenici koji se odnose na Bosnu, a koji su do danas objavljeni, ne daju nam ni jednog iole pouzdanog podatka, kojim bi se mogla dokumentovati Truhelkina teza. Očevidno je, da ju je Truhelka tendenciozno inkonstruisao u doba, koje se u odnosu na Bosnu moglo označiti sa onom latinskom izrekom: »inter arma silent musae«, tj. u doba prvog svjetskog rata 1915 g. kada je Truhelka objavio svoju »Historičku podlogu agrarnog pitanja«. Tendencija je bila jasna: oživjeti propalu kalajevsku tezu o bošnjaštvu kao nekoj zasebnoj narodnosti, kako bi se stvorio što veći jaz između naših naroda, a to je Austrougarskoj trebalo naročito u doba prvog svjetskog rata, kada su Sloveni, koji su živjeli u austrougarskom ropstvu, nesvjesno i ludo ginuli za stvar Austrougarske.

Tezu Truhelkinu prihvatio je sa čisto društveno-istoriskog stanovišta, ni ne upuštajući se u to, na šta je Truhelka smjerao, — i dr. Vaso Čubrilović u svojoj raspravi: »Poreklo muslimanskog pleinstva« (Jugosl. istoriski časopis, Beograd 1935, I, 382-3). Tu on kaže, govoreći o bosanskom kmetu u srednjem vijeku: »Teško je danas utvrditi njegov odnos prema gospodaru jer izgleda da mu je socijalni položaj bio povoljniji od srednjovjekovnog srpskog sebra, jer se u poveljama pominju posle vlasteličića«.

Truhelkinu tezu o »nejednakosti etničke strukture Bošnjaka i Srba«, odnosno nedokumentovano tvrđenje da bosanski kmet nije davao rabota i da je socijalno »upravo sjajno stajao« u poređenju sa srpskim mero-pahom, možemo obesnažiti i samim njegovim navodima, a da i ne govorimo o tome da nikakvu dokumentaciju njegove tvrdnje ne daje dokaz, što se kmetiče pominje odmah poslije vlasteličića u bosanskim poveljama.

Kako ćemo docnije vidjeti, pojedini trezveni naučnici, govore ne samo o sličnosti, nego čak i o istovjetnosti položaja bosanskog srednjovjekovnog kmeta sa onima u Srbiji i Hrvatskoj, što znači da su i tereti koje je on podnosio u bosanskom feudalnom poretku, bili ne manje teški od onih u Srbiji i Hrvatskoj.

To se naročito vidi iz značenja termina k m e t i ć, koji su sa podjednakim značenjem upotrebljavani u srednjem vijeku u svima jugoslovenskim zemljama. Mi se ovdje nećemo upuštati u detaljniju analizu o društveno-istoriskom značenju termina kmet, jer će to biti predmet naročitog razmatranja. Ograničićemo se samo na izvjestan broj primjera, kojima se utvrđuje istovjetnost značenja k m e t i ć u jugoslovenskim državama u srednjem vijeku.

Potrebno je unaprijed istaknuti, da se oznaka za zavisnost seljaka u odnosu na feudalca mijenjala u izvjesnim vremenskim periodima.

Sam Daničić je načinio dosta određenu sliku između raznih značenja pojma k m e t i ć m e t i ć.²⁾ On navodi, citirajući razne istoriske spomenike cio niz primjera, gdje naziv

opsuje vlastelina i vlasteličića da plati 100 perpera i da se osmudi.« (D. Daničić, Rječnik književnih starina srpskih, I, 129). Kralj Tvrtko šalje Dubrovčanima kao poslanika »našega vlasteličića Gojaka« (Spomenici srpski Mede Pucića, Beograd 1862, b. 39). Najbolji dokaz nalazimo kod Pucića s. 3: »Vsi ljudi nijesu jednaci: jesu vlastele i jesu kmetiki.« (Daničić cit. dj. pod »ljudi«). Nije nikakav dokaz da je kmetič bio »daleko odvojen od vlastelina«, ako se pominje iza vlasteličića, jer se isto tako pominju kmetiči i iza vlastele, pa su ipak daleko odvojeni od njih: »Vlastelem i kmetikjem trebinjscem i konavalscem.« (Pucić cit. dj., 19. kod Daničića pod »kmetiči«.) Naziv »kmetič« (Boka) nalazi se i u Vukovom Rječniku sa značenjem onoga »koji je na tuđoj zemlji«, str. 288 pod »kmetič«.

²⁾ Daničić, Rječnik književnih starina srpskih, Beograd, 1863, pod »kmetič«. Tu je u vezi sa Miklošićem označena str. 450, a treba da stoji 458.

INV. broj 91/104

CENTRALNO

Inv. br. 35763

J.U. NARODNA I UNIVERZITETSKA
BIBLIOTEKA "DERSVIŠ SUŠIĆ" TUZLA

kmet u našim srednjovjekovnim državama označava dostojanstvenika, vlastelina, izbornog sudiju, ili uopšte organa vlasti, a isto tako i naziv kmeta u smislu feudalno podložnog seljaka.

Nas u ovom slučaju interesuje samo ovo posljednje. U hrvatskim poveljama i statutima, mlađim od Vinodolskog statuta (1288), nazivom kmet ili kmetić, mahom je označen zavisani seljak. To nalazimo kod Jagića u Vinodolskom statutu: »I tko li bi se naša, lupež meusobac, plemeniti čovik, ali kmetić«. (Citirano kod: Adam Karszniewicz, Ueber die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet, Zagreb 1895, 22 i d.).

Kod istog pisca se nalaze primjeri iz Vežičevog Urbara hrvatsko-slavonskog, gdje se pominje postupak sa kmetom kao zavisnim čovjekom iz novijeg vremena (18 v.), gdje se kaže: »Akoprem, kak gore rečeno je, kmeti niti vu penezih, niti na telu kaštigati se imaju, pokehdob se vendar negda pripeća, da kmet svojem hman jezikom, ali drugač s telom zagreši, ali pak po kaštige treh dnevor pešičkih težakov, nebi se hotel pobolšati, onda takvog i na telu kaštigati potrebno je«. Ova ustanova naslijeđena je sigurno iz starih vremena, a naziv kmet se održao kroz stoljeća pa do najnovijeg vremena. Pomenućemo i statute Kastavski, Veprinački i Trsatski — svuda se nazivom kmet označava feudalno zavisani seljak. (Vidi o tome i niz primjera u Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika Jugosl. akademije u Zagrebu pod kmet).

Isti slučaj je i u srednjovjekovnoj srpskoj državi. Kod Miklošića se nalazi natpis u manastiru u selu Zerzevo kod Prilipa (Makedonija), koji se odnosi na sekularizaciju manastirskog imanja u vremenu 1371—1375 g. Tu se kaže:

... и дадше му шкитѣль бачинѣ икоу не по нѣдан или по некви на иконѣ хрѣстѣнемъ крѣстѣнѣмъ кметѣ икоу и неговѣмъ дѣтцима . . .⁷⁾

(Miklošić, 183, Karszniewicz cit. dj. 25 i Rječnik Jug. akademije pod kmet s. 106).

Primjer sa istim značenjem ima i u povelji Đurđa Crnojevića iz 1485 g.

Što se tiče srednjovjekovne Bosne, nalazimo oznake za zavisne seljake pod oznakom: kmet, kmetić ili pod nazivom ljudi, rjeđe čovjek kao singular.

Naziv kmet i kmetić je u Bosni veoma rijedak. Češće se susreće naziv kmet kao oznaka velikaša, dostojanstvenika i sl., nego kao oznaka zavisnog seljaka. Slično je i sa nazivom kmetić.

U povelji kralja Stjepana Ostoje od 8 decembra 1400 g., kojom kralj daje vojvodi Hrvoju grad i župu Livno, kaže se:

... и въ тили иѣ кили градѣ кметѣ . . .⁸⁾

Inače se naziv kmet u vezi sa Bosnom kao oznaka vlastelina nalazi na dva mjesta u srednjovjekovnim bosanskim poveljama i to:

u povelji Matije Ninoslava Dubrovniku iz 1240 g. gdje se kaže:

... и мѡи кметѣ и мѡи люде и мѡи кладавци да ки люке . . .⁹⁾ затим: ... и шѡѣ мѡуѡѣ кметѣ и шѡѣ мѡуѡѣ люди . . .⁸⁾

i u povelji Radoslava Pavlovića Dubrovniku iz 1427 g. gdje se kaže:

... и господина крѡлика ѡрѡциѡѡ или ѡ кметѣ ѡрѡциѡѡ . . .⁹⁾

Napomenućemo ovdje i jedan slučaj koji je sporan. To je oznaka bosanskog zavisnog seljaka nazivom kmet u darovnici kralja Stjepana Tomaševića stricu knezu Radivoju 18 septembra 1461 g. Tu se kaže:

⁷⁾ Fr. Miklosich, Monumenta serbica... Beč 1858, 249.

⁸⁾ Miklošić, 28 i 29. Sličan primjer nalazi se i u povelji Matije Ninoslava iz 1240 godine gdje se on obavezuje Dubrovčanima na vječni mir. (Miklošić, 30).

⁹⁾ Miklošić, 339.

«... i u Buljini šest kmeta i vinograde, krasti katun Vlahah...» Ovoj povelji, čija kopija je trebala da bude u samostanu Gorica kod Livna, osporena je vjerodostojnost («Diese Urkunde fragwürdiger Echtheit». Karszniewicz, 26), a ne nalazimo je ni kod Daničića, ni u Rječniku Jug. akademije u vezi sa nazivom kmet, gdje bi inače morala biti pomenuta. Ne znamo da li se radi o falzifikatu, ili čemu sličnom, ali kako je već pet puta bila objavljivana, trebalo bi provjeriti njenu vjerodostojnost, jer ima veliko značenje za objašnjavanje feudalnih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni. Njen slučaj je sličan poznatoj »ahdnami«. Zabilježena je i u Ljetopisu Nikole Lašvanina pod godinom 1461 (Gl. Zem. muzeja 1889 s. 78).

Drugi slučajevi u vezi sa Bosnom nam dosad nisu poznati.

Što se tiče naziva kmetić kojega pominje Truhelka, tumači ga Daničić pod кметѣ jedino sa »servus, seljak svojemu vlastelinu«. Nalazimo ga kod Daničića pod kmetić u povelji Hercega Stjepana iz 1453 g., gdje se kaže:

... или је кто кметѣ или кметѣиѣ коли кметѣ . . .¹¹⁾

Sličan slučaj u Pucićevim Spomenicima s. 19:

... кметѣ и кметѣиѣ трекѣиѣ и конѡкѣиѣ . . .¹²⁾

(Kod Daničića pod kmetić).

To su svega dva slučaja koji su nam u vezi sa Bosnom poznati.

Nas u vezi sa Truhelkinom tezom više interesuje činjenica da se taj naziv kao oznaka zavisnog seljaka vrlo često sreće u srednjovjekovnim hrvatskim, zetskim i drugim istoriskim spomenicima, a to je najbolji dokaz o sličnosti feudalnih odnosa u jugoslavenskim zemljama.

U najnovije doba oživljeno je mišljenje Daničićovo, a koje je preuzeo i Rječnik Jugoslovenske akademije, prema kome su zavisni seljaci u bosanskoj srednjovjekovnoj državi nazivani i imenom ljudi (jedinina čovjek).

Pošto u bosanskim poveljama iz srednjeg vijeka ima cio niz primjera koji idu u prilog ovoj tezi, otpale bi razne druge pretpostavke, kao na pr. da se naziv ljudi, kao oznaka zavisnih seljaka stavljao na povelje zbog naročitog traženja dubrovačke vlastele i sl. Za potvrdu teze da je naziv ljudi u bosanskim poveljama označavao zavisne seljake-kmetove, navešćemo nekoliko primjera.

U darovnici bosanskog kralja Stjepana Ostaje Dubrovniku 1399 godine se kaže:

... и кметѣ или и зѡици и кѡдѡли и кѡли мѣли и прикинали и кѡдѡли и пѡшли и з дрѡкли и з дѡрѡкли и з грѡкли и кѡ кѡлики или дѡтѡкѡиѣ . . .¹¹⁾

Sandalj Hranić sa braćom, daje Dubrovniku svoj dio Konavla 1419 g.:

... и зѡици и ѡдѡли . . .¹²⁾

Kralj Stjepan Tomaš, potvrđuje 1458 g. srpskom logofetu Stefanu Ratkoviću njegova baštinska sela u Srbiji, a u slučaju da mu ih Turci oduzmu, obećava mu u Bosni: „... дѡмо мѡу иѡ коѡѣ люди . . .“¹³⁾

Bosanski kralj Stjepan Ostojić potvrđuje Dubrovniku 1419 g. darovnicu župe Konavle:

... и градѣ ѡколикъ къ кѡкли или и зѡици, и люди и дѡрѡкли и къ кѡкли прикинали . . .¹⁴⁾

¹¹⁾ Miklošić, 234.

¹²⁾ Miklošić, 289.

¹³⁾ Isto, 481.

¹⁴⁾ Isto, 293.

Radoslav Pavlović, veliki vojvoda bosanski i njegov sin Ivaniš utvrđuju prijateljstvo i savez sa Dubrovnikom 1427 g. i potvrđuju darovnicu Konavla sa Donjom Gorom i Vitaljinom:

... по котарѣ с правѣли мѣрли и с людми, з горомь и с кодомь и с планинали и сѣнокоси и з градѣмь . . .¹⁵⁾

Naposljetku ćemo citirati i jednu bosansku povelju, koja nam jasno govori o potčinjenosti bosanskog kmeta feudalcu, a sadržaj povelje prije liči na sve drugo nego »upravo sjajan« položaj bosanskog srednjovjekovnog kmeta, jer bosanski ban Stjepan Kotromanić, dajući Dubrovniku 1333 g. Stonski Rt, Prevlaku i otoke oko Rta predaje mu i suđenje i globe i uopšte svu vlast nad darovanom baštinom, odnosno zavisnim seljacima, što je najtipičnija karakteristika feudalne potčinjenosti:

... и горе и полю, дѣрѣки, лнѣи, трави, коди, пѣли и ки цю је шѣд Прѣклаки до Доцира, и дѣдѣко и глобе и крѣки дѣнѣдѣ, да илѣаѣ и дрѣжи, и да чини кѣд евоѣ колаѣ и доцѣнини како шѣд евоѣ кѣчѣни, до кнѣки кнѣкома . . .¹⁶⁾

Uz sve nevolje koje su trpjeli, bosanski seljaci u doba Stjepana Kotromanića, u predjelima Vrbasa, Sane i Dubice, stradali su i od nasilnog utjerivanja desetine koju su morali plaćati za biskupa zagrebačkog.¹⁷⁾ U vezi sa nevoljama bosanskog kmeta, nije manje važna ni povelja Stjepana Tome Ostojića kojom on 1446 godine daruje Ključ i mnoga sela Pavlu, Marku i Dordu, sinovima vojvode Ivaniša Dragišića iz koje se može izvesti potčinjenost bosanskog kmeta:

... . . и село Глиѣи и Зикопад с правили мѣрли и котари. Тон же кише пѣино, градоки жѣни, пѣли и кѣки приходѣни, ка о-т-ога прѣтоѣ, дѣкѣте и инѣ дохотѣ . . .¹⁸⁾

To je takođe jedan dokaz opterećenja bosanskog kmeta, jer sam Truhelka tvrdi da je herceg Stjepan zahtijevao plaćanje toga poreza (dukata) od svojih kmetova na svojim imanjima u Konavljju koje je bilo na dubrovačkom području.¹⁹⁾ Tu ustanovu se docnije preuzeli Turci, a to je filurija, o čemu je već dosta pisano.

Mi se ovdje nećemo upuštati u pitanje visine feudalnih davanja u srednjovjekovnoj Bosni, jer je ono sporno, a naročito u pogledu plaćanja trećine zbog čega ga je potrebno naučno naučno ispitati.²⁰⁾

Prelog tvrdi da su seljaci koji su radili na baštinama svojih vlastelina davali u naravi jedan dio proizvodnje, obično trećinu (tretjenik) ili polovinu (polovnik).²¹⁾ Isto to, kako smo naprijed pomenuli, nalazimo i kod Truhelke. Vidjeli smo da je bosanski kmet plaćao svome gospodararu i crkvi i druge poreze, a posve je sigurno da je imao obaveza i prema državi isto onako kako je to bilo u Srbiji i Hrvatskoj.

To je dovoljno da bi se osporila Truhelkina tvrdnja da su bosanski kmetovi u odnosu na kmetove u Srbiji »živjeli upravo sjajno«.

¹⁵⁾ Isto, 340.

¹⁶⁾ Isto, 106.

¹⁷⁾ Dr. Vladimir Čorović, Historija Bosne, Beograd 1940, 257.

¹⁸⁾ Miklošić, 440. U Bosni su »dukati« kupili naročiti globari, zvani »dukatnici«.

¹⁹⁾ Truhelka, cit. dj., 155.

²⁰⁾ Kod Miklošića (s. 247) pominju se »tretjenici« i »tretina«, ali još nije usšišćeno da li se tu radi o trećem dijelu baštine ili prihoda. U Bosni je u narodu svuda uobičajen naziv »tretina«, mjesto »trećina«, a to je svakako uzeto iz ranijih feudalnih odnosa. Isto tako su Turci preuzeli nazive »baština«, »vojvoda« itd.

Nisu rijetki istoričari i naučni radnici koji feudalne odnose u srednjovjekovnoj Bosni upoređuju sa onima u susjednim zemljama. Prelog tvrdeći to, poziva se i na Stojana Novakovića koji kaže da je »socijalno i feudalno uređenje u Bosni prije pada kraljevstva nosilo uglavnom biljege uređenja kakvo je bilo i u susjednim zemljama, Srbiji, Hrvatskoj i Ugarskoj.²²⁾

Na stećcima, vlastelinskim nadgrobnim spomenicima u Bosni i u Srbiji, sreću se sve do u Makedoniju iste formule: »na svojoj plemenitoj baštini« i »sjećajte se da ćete i vi umrijeti, i vi ćete biti što i ja, ali ja više nikada neću biti kao vi.«²³⁾

Sličnost položaja bosanskog kmeta sa onim u Srbiji ili Dubrovniku, može se dokazivati i pomoću darovnice. Dubrovnik je od bosanskih vladara i humskih velikaša dobio od 1333 do 1427 godine Stonski Rt, Primorje i Konavlje. U tim župama je pored nešto slobodnih vlasteličića bilo mnogo »zakmećenih seljaka«. Poznato je, da su Dubrovčani sve stanovnike Stonskog Rta i Konavljja natjerali da budu zavisni seljaci, da se podlože nekom gospodararu (ut se condonarent alicui pro domino), da plaćaju jednu perperu od kuće (docnije su taj porez oprostili) i da vrše rabote izračunate na 90 dana godišnje. Vrlo je vjerovatno da nisu uvodili ništa novo nego da su uzakonili u tim župama zatečene odnose isto kao i u Srbiji (perpera careva i dva dana rabote nedeljno). Tako je moralo biti i prije, jer su Stonski Rt i Konavle kao i cio Hum dugo vremena priznavali vlast srpskih kraljeva (do 1326 g.). U Humu je položaj seljaka sigurno bio isti kao i u Srbiji, što je moralo uticati i na Bosnu.

Rabota (angarija) u srednjovjekovnoj Bosni

Poznato nam je iz srednjovjekovnih spomenika da je u Srbiji, Hrvatskoj, Dubrovniku i svima zemljama sa feudalnim sistemom postojala radna renta (rabota) kao jedan od oblika feudalne rente. U feudalnom poretku u Bosni do u najnovije doba pod turskom upravom, bila je ona kombinovana najprije sa naturalnom rentom, a naposljetku tridesetih godina XIX vijeka, razvitkom proizvodnih snaga, našla su se sva tri oblika jedan pored drugog. To je značilo vrhunac feudalne eksploatacije i dovelo do ukidanja rabote, o čemu je glavna riječ u ovome razmatranju.

Pitanje radne rente u srednjovjekovnoj bosanskoj feudalnoj državi još nije naučno istraženo, ali se sa sigurnošću i pored osustva potrebnih podataka u izvornoj građi koja nam stoji na raspolaganju, može utvrditi, da je ona i u srednjovjekovnoj Bosni postojala. Koristan stimulus za ulaženje u to pitanje njegovo naučno istraživanje, dopriniće i mišljenja koja se o tom pitanju javljaju, a prema kojima nije radna renta postojala u otomansko doba, pa ni u srednjovjekovnoj Bosni, kako je to tvrdio Truhelka.

Međutim, i neki raniji istoričari nisu sumnjali u postojanje radne rente u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Prelog se osvrće baš na Truhelkino stanovište i kaže: »Kad se kod baštine naročito ističe da je ona slobodna »od svih rabot i podanak«, nema gotovo dvojbe, da su kmetovi svojoj vlasteli i rabotali, samo što nije pobliže poznato koliko, i kakova je ona bila«. Kao dokaz za to navodi Prelog činjenicu da su dolaskom Arpadovića u Hrvatsku kmetovi morali obrađivati zemlje i vinograde svojih gospodara, a slični odnošaji morali su se javiti i u onom dijelu Bosne koja je često stajala pod vlašću hrvatsko-ugarskih kraljeva (Donji Kraji i Usora), kao što su u istočnim i jugoistočnim krajevima koje su bosanski vladari stekli od Srbije, morali da se razvijaju odnosi kao i u Srbiji.²⁴⁾

²²⁾ Isto, 39 i Stojan Novaković, Pronijari i baštinici, Glas I, 68 i d.

²³⁾ Jireček, Istorija Srba, IV, 82.

²⁴⁾ Prelog, cit. dj. I, 40-41.

Poznato je da je manastir Mileševo bio u sastavu Tvrtkove države, a docnije i u sastavu države hercega Stjepana. Kakvi su odnosi vladali docnije u pogledu rabote, vidi se iz darovnice despota Stevana Lazaravića koji je darovao manastiru Mileševu pet sela u kraju Moravicama, u blizini samog Mileševa, a sa odlukom:

... ПРТЬ ЖЕ ГОДИНИ ДА НИ Е ИКОГОДА ШТА ИБЪХЕ РАБОТЪ ГОСПОДСТВА НИ И МИЛИХЪ И КИЛИХЪ...²⁵⁾

Nije potrebno dokazivati da je dakle u Tvrtkovoј држави postojala rabota kad je Mileševo bilo u sastavu bosanske države.²⁶⁾

Pa i sama nomenklatura prnjavora govori da je rabota, docnija angarija starog porijekla. (Prnjavor u okrugu banjalučkom i Prnjavor kod Zvornika). Prnjavori su vrste čiftluka tj. sela na manastirskim imanjima, gdje su seljaci radili manastirske zemlje, davali doprinos u naturi i rabotali manastiru. Ti odnosi i u Bosni i Hercegovini vrlo su stari. Oni vode, kaže dr. Nedeljković, porijeklo još iz perioda prije dolaska Osmanlija.²⁷⁾

Pa i sam Truhelka dolazi u kontradikciju sa svojim ranijim tvrđenjem da kmet u srednjovjekovnoj Bosni »osim trećine i polovine, redovno nije bio vlastelinu dužan vršiti niti kakve službe niti mu rabotati...«, jer govoreći o dužnostima raje na spahijskom imanju kaže: »Raja — dakle posjednik seoskog imanja — nije bio dužan spahiji nikoju služnost, a gdje ju je davao bio je to jamačno sredovječni relikv, a ne sa zakonom utvrđena dužnost«. Kao takvu služnost (rabotu) pominje Truhelka rad u beglučkim vinogradima i citira Erazi kanun-namu iz godine 937 (1565), po kojoj je bila »u Bosni samo kršćanska raja dužna, da tamo gdje ima beglučkih vinograda, od svake kuće po tri dana radi, a gdje nema vinograda, nije bila dužna na spahijskoj zemlji nikako raditi. Tu od starine običajnu služnost (kurziv je moj — V. B.) posvema je, kaže Truhelka, dokinuo novi kanun za vilajet Bosnu od godine 1047 (1630)«. ²⁸⁾

To nam je dovoljno da utvrdimo da je i u srednjovjekovnoj Bosni postojala rabota, a da je ona mogla da bude i »mala i velika«, to potvrđuju običaji koji su vladali u bosanskom susjedstvu, a sigurno su imali uticaja i na feudalne odnose u Bosni.

Odnos feudalaca i kmetova pred pad Bosne pod Turke

Teško stanje bosanskih kmetova potvrđuje i činjenica da su se pred padom Bosne pod Turke sve više zaoštravali odnosi između feudalaca i kmetova u Bosni, a takvo stanje sigurno bi odvelo bunama i ustancima kmetova da ono nije palo u doba nadiranja Turaka u Bosnu.

Pojava Turaka nije bosanskim feudalcima nimalo smetala da produžavaju i vode sve žešće međusobne borbe u kojima su se isključivo rukovodili sebičnim motivima. U tim borbama oni su se oslanjali na Mađare ili Turke, zbog čega se Turci počinju vrlo rano miješati u unutrašnje stvari Bosne.

Međusobne borbe feudalaca iscrpljivale su ih finansijski, zbog čega su oni pristupali pojačanoj eksploataciji kmetova, pa čak i pljački i otimačini, što je postalo čestom pojavom u Bosni. Dubrovačka republika često se žalila bosanskom kralju na pljačke Dubrovčana koje su vršili bosanski velikaši. Čak je i sam sinovac kralja Ostoje knez Vuk,

²⁵⁾ Miklošić, 334.

²⁶⁾ St. Stanojević, Istorija srpskog naroda, Beograd 1910, Karta države kralja Tvrtka s. 151.

²⁷⁾ Branislav Nedeljković, Istorija baštinske svojine, Beograd 1936, 132-3.

²⁸⁾ Truhelka, cit. dj., 169. Nedeljković ne citirajući izvora kaže: »Dr. Čiro Truhelka tvrdi na osnovu ispitanoг materijala, da je u izvjesnim krajevima kmet u ime haka koji bi iznosio manje od jedne trećine davao od starine rabotu, što je odlika starog baštinskog odnosa.« (Br. Nedeljković, cit. dj., 127). Izvorna građa o navodima Nedeljkovićevim nalazi se kod Truhelke na str. 192 i 194.

ubio i opljačkao jednog Dubrovčanina 8 maja 1412 godine.²⁹⁾ Čorović navodi nekoliko primjera razbojstva i pljačke koju su počinili bosanski velikaši u to doba.³⁰⁾

Iskorišćavajući razdor između velikaša, Turci su već 1414 godine počeli da pod vodstvom Isak-bega kreću protiv Bosne i da se tu postepeno učvršćuju.

Domaće stanovništvo, a to su bili pretežno seljaci, nezadovoljno svojim stanjem pod vlašću bezobzirnih feudalnih gospodara, bježalo je 1441 godine na dubrovačko područje. Stjepan Vukčić sa čijeg područja je narod bježao, uspio je poslije dugih pregovora kod dubrovačke vlade da se to uskakanje spriječi i prebjeglice vrate.³¹⁾ Stanje Bosne u vezi sa invazijom Turaka, postalo je još teže kada se od Bosne odvojio Stjepan Vukčić 1448 godine, proglašivši se »hercegom od Sv. Save«, a oslanjajući se potpuno na Turke.

Te opasnosti pojačavale su se i samim vjerskim borbama iza kojih je stajala papska kurija.

Uz sve to umiješala se i turska agitacija, a kralj Stjepan Tomašević pisao je u poznatoj molbi papi za pomoć, kako Turci podižu nove gradove i »u isto vrijeme bune seljake, obećavajući im oslobođenje od posjednika«.³²⁾

Ni ujedinjenje Bosne sa Srbijom, izvršeno u posljednjem času, nije moglo zadržati njenu propast. U Bosni se uz oštre klasne suprotnosti koje su oslabile otpornu snagu narodnih masa, javila u redovima plemstva i izdaja. Turci su bez velike muke zauzeli Bosnu 1463 godine.

Rabota u Bosni pod turskom upravom

Već iz samog citata dr. Truhelke vidjeli smo da je od pada Bosne pod Turke pa sve do 1637 godine postojala u Bosni izvjesna, zakonom utvrđena rabota.

U vezi sa uvođenjem trećine u Bosni i ukidanjem rabote (beglučenja) naglašavano je u nekoliko mahova da rabote u staro vrijeme, tj. u prvo vrijeme pada Bosne pod Turke, nije bilo.³³⁾

Pitanjem postanka rabote opsežnije se bavio, premda usput, ali na osnovu tumačenja turskih izvora, Branislav Đurdev. Raspravljajući o tome da li je u osmanskom feudalizmu oduvijek postojala samo proporcionalna naturalna renta, da li su bile razne pojave kuluka (radne rente),³⁴⁾ da li je postojao ili nije postojao domen spahije u timar-

²⁹⁾ Dr. Čiro Truhelka, Razbojstvo kneza Vuka, Gl. Z. M. XX 1908, 423—431. Kod Čorovića cit. dj., 409.

³⁰⁾ Čorović, cit. dj., 409.

³¹⁾ Isto, 460. N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle, II, Paris, 1899, 379 i 386.

³²⁾ Rački, Bogomili i patareni, 476-7.

³³⁾ »Serafinski Perivoj«, Visoko—Lijevo 1908, 173. Martin Nedić učesnik na Travničkoj skupštini 1848 protivčeći se zavodenju trećine rekao je da je beglučenje novijeg datuma i da su ga zaveli posavski begovi, videći gdje gospoda preko Save ljude gone na rabotu. Slično piše i Holeček da je zaveden kuluk u vrijeme kada su se poslije 1739 godine izbjegli seljaci iz Bosne vratili na svoja ognjišta, kada su morali begovima da krče šume kako bi se dobila oranica. Tako je, kaže Holeček, uvedena u Bosni angarija (kuluk-rabota) ili begluk. (Josif Holeček, Bosna i Hercegovina za vrijeme okupacije, Beograd 1902, 76). Takvih mišljenja ima još dosta i sva ona potiču iz nepoznavanja stvari. Isto se tako javljaju i mišljenja da je rabota u feudalnim domenima pod turskom upravom bila ukinuta i zamijenjena strogo određenim haračem i spahijskim desetkom. Vidi o tome: Br. Đurdev, O uticaju turske vladavine na naše narode. Godišnjak Istarskog društva Bosne i Hercegovine, II (1950), 22—23.

³⁴⁾ Branislav Đurdev redovno upotrebljava naziv kuluk za oznaku beglučenja (rabote) u Bosni.

sko-lenskom sistemu, tvrdi Đurđević da je na mulkovno-feudalnim dobrima krupnih turskih feudalaca u drugoj polovini XV i početkom XVI vijeka postojao kuluk pa čak i rad agrarnih robova.³⁵⁾

Kao najstariji dokumenat o tome pitanju citira Đurđević mulknamu iz početka dže-mazi II 865 (1461) kojom se potvrđuje zapovijest da se Miralemu Mehmed-begu daje selo Il Tutanlu u mulkovni posjed. Nabrajajući od kojih poreza i dažbina se selo oslobada, pominje se i angarija za koju je upotrebljena arapska riječ »suhre«. U vezi sa ovim dokumentom najvažnije je to, što se pominje da je angarija postojala. Ona, istina, može da bude i obaveza prema državi, ali u tom slučaju znači da je davanjem u mulk ta obaveza prešla u korist feudalca.³⁶⁾

U ovom ranom periodu turske vladavine pominje kuluk i Konstantin Janičar (XV vijek): »Pored toga ti isti hristijani daju još i svojoj gospodi kojoj su podanici, a koja se zovu timerler (timerliler-Br-Đ.) i to od svake glave polovinu danka i desetak od svega žita i kuluk.«³⁷⁾

U fermanu sultana Bajezida II od sredine ramazana 913 (1508) objavljenom u turskom istoriskom časopisu Belleten V, broj 17—18 iz godine 1941, gdje se govori o zemljištu poklonjenom nekom zanatliji Iljasu kaže se da »pet hrišćanskih kuća koje se nalaze pored poklonjenog zemljišta moraju da vrše kuluk, ako žaželi vlasnik, ili da daju dažbine i namete, ako on to žaželi«. (Đurđević cit. dj. u nap. 35, s. 114.)

Đurđević ukazuje na to da je pod turskom upravom bio kuluk vezan za hasa zemlje³⁸⁾ i citira jednu nedatiranu bosansku kanun-namu iz zbirke starijih rukopisa Turskih rukopisa Zemaljskog muzeja, gdje se kaže: »Ako postoji hasa vinograd upisan na spahiju ili on ima livadu, oni koji su raja, neka kopaju i beru vinograd i livadu kose. Ali više neka spahiji raja ne vrši kuluk. Ako nema hasa vinograda ili livade, neka nikada ne vrše kuluk.«

»Ako neki rajetin drži spahisku hasa zemlju, od hasa zemlje daje četvrtinu (roda). A ako spahija ima svoju hasa livadu, raja spomenutog sela, koja je timarska nek kosi njegovu livadu i pravi plastove. A ako ima vinograde, neka ih raja kopa, bere i stavlja u burad. To je stari zakon.«³⁹⁾

Navedeni primjeri govore za to da je u vrijeme donošenja turskog feudalizma na Balkan već postojala radna renta. Pošto je u vrijeme Mehmeda Osvajača i domen bio veći, s tim u vezi bila je, po mišljenju Đurđevića, i obveza kuluka veća nego dočnije, a naročito za Sulejmana Zakonodavca.⁴⁰⁾

Ni u XV i XVI vijeku, kada se timarski sistem potpuno razvio, nije sasvim nestalo ni domena, ni spahije, ni kuluka, ni takdžiluka (Đurđević, o uticaju... str. 36).

Za nas su dosada citirani podaci vrlo važni iz razloga jer se pomoću njih utvrđuje da je radna renta postojala kako u bosanskoj srednjovjekovnoj državi, tako i u Bosni pod turskom upravom i da se ona u izvjesnom vidu produžavala sve do u najnovije

³⁵⁾ Br. Đurđević, Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma timarsko-spahiskog uređenja. Godišnjak Ist. dr. BiH, 1949, 114.

³⁶⁾ Br. Đurđević, O uticaju..., 32.

³⁷⁾ Glasnik Srbskog učenog društva, XVIII, 156-7, 179-80. Kod Đurđevića, O uticaju..., 52-3.

³⁸⁾ Skarić kaže o hasa zemljama: »Ali je spahija imao zemlju i za svoju potrebu, da je sam ispred sebe obrađuje. To su bili spahijski hasovi ili hasa-jeri, dočnije nazvani begluci«. (VI. Skarić, Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937, 78.)

³⁹⁾ Br. Đurđević, Prilog pitanju..., 154.

⁴⁰⁾ Sulejmanova kanun-nama koja u sebi ima interpoliranu kanun-namu za smederevski sandžak govori o tome da je obaveza hrišćanske raje da tri dana radi na beglučkom vinogradu. (Br. Đurđević, O uticaju..., 71.)

doba. Da je u toku cijelog postojanja turske uprave u Bosni bilo i zloupotreba u pogledu traženja robote, o tome nema sumnje, a za to govore i razne odredbe Porte kojima se reguliše ili zabranjuje kulučenje. Mi ćemo navesti samo jedan primjer. U kanun-nami nišandžije Feriduna iz 1575 godine stoji: »I kositi im čajreve i raji siliti da im čuva konje brane po spomenutom zakonu kadije zemaljski. Ako im ne bi mogli spriječiti, neka prijave visokoj Porti, a ako ne bi pisali prijavu, neka im to bude razlog svrgnuća«. U IV poglavlju iste kanun-name se kaže: »Neka na čitavu kuću gdje ima upisan beglučki vinograd rade po tri dana na godinu, a gdje nema beglučkog vinograda, neka zemlju ne obrađuju i kada se od kršćana prema carskom teferu uzima hak, neka im se ne uzimlju konji i kola na silu i neka se ne gone na težak posao (juklu iš). I oni kršćani, koji nisu na timaru raja, nego dolaze izvana da sijaju timarsku zemlju, dužni su donositi sahibi timaru desetinu do seoskog hambara.«⁴¹⁾

Da se kuluk produžio i kroz XVIII vijek u balkanskim zemljama pod Turskom dokazuje nam jedan primjer iz Srbije pod turskom okupacijom (1718—1739), gdje su austrijske okupacione vlasti zadržale sve prihode koji su postojali pod Turcima pa, kako se vidi iz slijedećeg dokumenta, i kuluk. U knjizi koja govori o »dobrovoljnom učešću Srba i Hrvata u posljednja četiri austrisko-turska rata«, kaže se između ostalog: »Dann weil in denen Ländern des Königreichs Serbien einen jeden soviel Land eingeraumt wird, als er durch sich und die Seinigen anbauen kann, und nur allein die Einwohner den Zehenden, Tribut, Kop-Geld, (podvukao je svuda autor — V. B.) und andere Steuern erlegen, die Frohn-Dienste entrichte, und übrige gemeine Auflage über sich nehmen müssen, von welchem allen aber die Heyducken frei sind, so ist allerdings dem kaiser und dem gemeinen Wesen daran gelegen, dass der Bauern Anzahl nicht vermindert, sonder viel mehr vermehrt werde, so wohl, damit die durch den letzten Krieg einbekommene Länder desto besser angebauet...« (»Pošto je tada u tim zemljama Kraljevine Srbije dato svakome toliko zemlje, koliko može sam i sa svojim obraditi, a sami stanovnici plaćaju desetinu, danak, glavarinu i druge poreze, daju rabotu i ostale opšte poreze moraju da preuzmu na sebe, od kojih su oslobođeni samo hajduci, tako da je caru i zajednici stalo do toga da se ne smanji broj seljaka, nego da on bude što više povećan, kako bi zemlje koje su dobivene u posljednjem ratu mogle biti što bolje obrađene...«)⁴²⁾

Ovaj dokumenat je iz 1720 godine, a dokazom je da su austrijske okupacione vlasti u Srbiji, uz ostale poreze preuzeli i kuluk koji je dotada postojao pod turskom upravom. U kakvome vidu i u kojoj mjeri je on tražen i od bosanskih kmetova, ne da se tačno ustanoviti. Podaci koje o tome imamo u XIX vijeku mnogo su jasniji i govore za to da je u Bosni kao periferiskoj provinciji turske države oduvijek bilo samovolje turskih feudalaca.

Nekoliko dokaza o teškom stanju bosanske raje po invaziji Turaka u Bosnu

Postoje izvjesna mišljenja da je stanje bosanske raje bilo znatno bolje i lakše u ekonomskom pogledu pod turskom upravom odmah po invaziji Turaka u Bosnu, nego što je bilo ranije u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Za ovu tvrdnju mi ne možemo naći nikakvih sigurnih dokaza. Iz citiranih turskih izvora mi smo vidjeli da je bilo i izvjesnih zloupotreba u vezi sa davanjem robote. Postoji takođe cio niz zapisa iz vremena neposredno po zauzimanju Bosne od strane Turaka koji govore o vrlo teškom stanju hrišćanske raje, zbog čega ćemo ih djelomično ovdje citirati.

⁴¹⁾ Truhelka, 203.

⁴²⁾ »Die Freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an der vier letzten österreichisch-türkische Kriegen«. Wien 1854, 249.

Zapis iz 1393 g., dakle neposredno poslije bitke na Kosovu, u rukopisu crkve sela Slepče (Makedonija):

„И тогда кметъ записѣхъ и икорѣхъ кляни шдъ кезкожнихъ Измаилитѣхъ, иже не вѣстѣ ни съдетѣ.“⁴³⁾

Na zapisu jednog psaltira pisanog 1516 g. u Sarajevu stoji:

„Скраси и ѿи книга шъ кметѣ ка акт(о) . . . ѿ.ѿ.ѿ. ѿвѣца иквѣи . . . Т. дѣнь кзъ литѣ Врѣхоуковнѣхъ рѣкомѣхъ Сарѣкоу. Тогда ко ка тѣе дни ка тои земли кѣшъ кѣлкоу оуножнѣе агарѣнскихъ чедѣ, а праколикѣи кѣри христинскѣе ка тоже земли кѣлкоу оуножнѣи, ико не шорѣтеи и ничтоже. Тогда ко царѣвоуцѣ нечѣтѣкѣишнѣоу царю Сѣилоу.“⁴⁴⁾

Naročito je karakterističan zapis iz 1505 g. u kome se pominje i dobrovoljno prelaženje pravoslavnih hrišćana na islam. O tome pitanju je dosad dosta raspravljano, pa se u njega nećemo ni upuštati. Zapis je na oktoihu manastira Savine.

„До здѣ пиѣ Нарко Турѣнинѣ . . . по ѿиу же грѣхъ радъ и нишихъ потрѣжи наѣ исламѣтѣка жѣлезна пѣница ишидно порѣдѣица праколикѣи кѣри дѣтѣки, и рѣзарѣки и (у Шѣм. разруши се) кѣтѣмъ прѣкки и излѣниши прѣдѣниа икѣтѣиу кѣтѣторѣ, ико дѣлѣнѣи и законѣ и книгѣмъ. И мнози пикилѣ же ѿбѣчили отѣдѣниши отъ праколикѣи и прѣтѣши ка кѣрѣхъ ихъ, ико же апостола прѣжде рѣчѣ зрѣше ихъ ѿзлѣножнѣи и кѣнѣколикѣи.“⁴⁵⁾

Citiraćemo i nekoliko zapisa koji govore i o teškom stanju u Srbiji u XVII i početkom XVIII vijeka.

Zapis na desnom dovratku u kamenu u manastiru Kovinu iz 1691 g.:

„Въ актѣ ѿ.ѿ.ѿ.ѿ. ѿ кѣзиши Турѣни кѣторѣиу Бѣлѣградѣ. Шѣмъ тогда езѣку серѣкомѣ.“⁴⁶⁾

Zapis iz 1739 g. Zapis u rukopisu manastira Ravanice (Vrdnika):

Того актѣи приде Турѣнинѣ на Бѣлѣградѣ и кѣзи Бѣлѣградѣ. Шѣмъ родѣ христинѣкомѣ.“⁴⁷⁾

U Zapisima Ljube Stojanovića naročito je mnogo podataka o teškom stanju raje u doba turske vladavine u našim krajevima.

Benedikt Kuripešić koji je 1530 godine, putujući sa poslanstvom Ferdinanda kralja Austrije u Carigrad, išao preko Bosne, govori u svom putopisu o vrlo teškom stanju bosanske hrišćanske raje. Došavši u selo Kruščicu, travnički srez, vidjelo je poslanstvo kako su Turci vodili »dvadeset sirotih i bijednih hrišćana, djece, dječaka i djevojčica, koje su otprilike prije šest, sedam dana uhvatili. Noću, prije našeg odlaska predali su ih Usref-begu, paši od Vrhbosne (koliko je otpalo na njega). Ah, siroto bijedno vavilonsko ropstvo!«⁴⁸⁾

Kuripešić pominje i »danak u krvi« i islamizaciju za koju kaže da je dobrovoljna i da je posljedica mladosti i lakoumnosti hrišćana oba vjerozakona. Hrišćani su se tužili na teške zulume: »Ah, koliko smo ih puta gledali kako i pred nama stoje sa skrštenim rukama, uzdišući i na nebo pogledavajući, ne smijući s nama da govore.«⁴⁹⁾ O teškom stanju kmeta kaže Kuripešić slijedeće: »Ali najviše ima Turaka koji kao vojnici primaju od sultana neku platu koju oni zovu timar(tymar), u spomenutoj zemlji od Pruseca do grada Vrhbosne gdje sjedi Husref-beg paša ili kapetan bosanski. Oni žive na svojim dvorovima (čardacima) i vladaju Srbima vrlo tiranski kao što je prije rečeno.«⁵⁰⁾

⁴³⁾ Ljubo Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, Beograd 1920, I, 47 (br. 182).

⁴⁴⁾ Isto, 131 (br. 427).

⁴⁵⁾ Isto, 125 (br. 404).

⁴⁶⁾ Isto, 455 (br. 1942).

⁴⁷⁾ Isto, II, 124 (br. 2778).

⁴⁸⁾ Benedikt Kuripešić, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530 god. Sarajevo 1950, 18. Preveo Đorđe Pejanović

⁴⁹⁾ Isto, 23.

⁵⁰⁾ Isto, 30.

Bez obzira na to što su zapise pisali crkveni ljudi (a oni su to jedino i mogli), bez obzira što su oni općenitog karaktera i što bi se Kuripešiću mogla pripisati izvjesna tendencioznost, mišljenja smo da su zapisi izraz teškog stanja bosanskih narodnih masa. Postoji i jedna narodna pjesma iz tog vremena, gdje se Turci pozivaju da ne vrše nasilja i pritisak na raju, pa se stim u vezi citira testament sultana Murata gdje on svojim nasljednicima preporučuje dobar postupak prema raji. Najzad i posljednja Kuripešićeva napomena može da se odnosi samo na ekonomsko ugnjetavanje raje.

Pojačano beglučenje bosanskih kmetova u XIX vijeku

Zbog najezda što su ih Turci vršili u XVI vijeku i napada koje je na Bosnu vršila Austrija u XVII i XVIII vijeku, raja je trpjela velike zulume, a na nju su stavljeni i posebni zahtjevi u vezi sa ratovima. To je izazivalo česte i masovne emigracije. A takva je bila u doba austrijsko-turskog rata 1737 godine. Tada se iselio veliki broj seljaka iz Bosanske Krajine, Posavine i Podrinja u pogranične krajeve Austrije.⁵¹⁾ Kada je 1739 godine bio zaključen mir između austrijskog cara Karla IV i Turske, seljaci su se vratili na svoja napuštena ognjišta koja su se već nalazila u rukama pojedinih begova i kapetana koji su tada predstavljali punu vlast u Bosni.

Po povratku zaključivali su seljaci nove ugovore sa begovima i to obično da im plaćaju devetinu od prihoda i oku i po masla od krave, a državi desetinu.⁵²⁾ U Hercegovini su se pravili i drukčiji ugovori tj. kmetovi su se obvezivali da agama daju trećinu prihoda.⁵³⁾

Pošto prihodi što su ih age dobivali od kmetova nisu dostajali za njihove potrebe koje su se povećavale, tražili su od kmetova da im besplatno rade — begluče na njihovim imanjima i to onoliko koliko su oni zahtijevali. Uz ovaj teret javili su se i zakupi državnih prihoda u čemu su se isticali naročito kapetani, koji su zakupljivali državne poreze i koristeći se vlašću pozivali su seljake na beglučenje u svako doba.⁵⁴⁾

Upravljajući upražnjenim carskim hasovima na svojim teritorijama, kapetani su bili određivani za prikupljanje harača i drugih daća. Oni su te poslove vršili u svoju korist uzimajući u zakup razne državne daće i stičući na taj način ogromne posjede.⁵⁵⁾ Nesređenost feudalnih odnosa odvela je u Bosni dotle da nigdje nije bilo jednako davanje kmetova i da su feudalni gospodari bez kontrole mogli da rade što su htjeli. Svuda gdje nije davana trećina bilo je uobičajeno beglučenje.

Pojačanom beglučenju doprinosilo je rastežanje potreba bosanskih feudalaca, a naročito dioba begovskih porodica, zbog čega su kmetovi »gotovo svu godinu agi beglučili, a sebi ne bi mogli ništa da privrijede.«⁵⁶⁾ Jelenić kaže da begovi »pošto sami nisu ništa radili, a posjedi koje su im kmetovi obrađivali nisu bili u stanju da pokrивaju silne izdatke, oni su počeli sve više da prisvajaju državna zemljišta, da na njih naseljavaju katolike i pravoslavne pod pogodbom da ovi plaćaju caru desetinu, a njima prema pogodbi ili jednu devetinu ili jednu trećinu.

⁵¹⁾ Josip Dobroslov Božić, Bosansko-hercegovačko agrarno pitanje, Senj 1886, 22.

⁵²⁾ A. Гальфердинг, Поездка по Герцеговинѣ, Боснии и Старой Сербии, Петроград 1859, 435.

⁵³⁾ Božić, cit. dj., 23.

⁵⁴⁾ Isto, 27.

⁵⁵⁾ Hamdija Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini. Godišnjak Istoriskog društva BiH, 1950, 117. Kreševljaković kaže da su tako kapetani postali u ncku ruku »mali knezovi, prava feudalna gospoda«. Podaci o svemu nisu stariji od XVIII stoljeća. Bilo je slučajeva da su u zakupu sudjelovali po dva ili više ortakâ i da su zakupljeni porezi izdavali i u podzakup.

⁵⁶⁾ Božić, cit. dj., 27.

Ivan Frano Jukić piše o tome 1848 godine u Srpsko-dalmatinskom magazinu: »Raja ovdje osim što Veziru carsko plaća, dvostruko valja da služi i plaća krajiškim begovima na čijoj zemlji stoji i da druge zulume ne pominjem spomenuću samo »begluk« i »robiju«; svaka kuća svome gospodaru valja da daje preko cijele godine po jednoga slugu i služkinju koji kućne poslove u gospodarskoj kući besplatno opravljaju; zatim svaki gospodar toliko ispred sebe posije zemlje koliko neće svo selo za se posijati, a to sve njegovi kmetovi bez ikakve plaće valja da obrade... Vezir, istina, dao je bujrun-tiju, da se u napredak samo dva dana na nedelju begluči, da žene ne idu na begluk, da se u nedelju niko od raje na silu ne tjera na radnju itd.« ali, kaže Jukić, Turci »ne vermaju sultanovih naredaba«.»⁸⁷⁾

Govoreći o porezima, Jukić kaže kako mu se neki Kuprešanin tužio i na beglučenje govoreći: »A šta je najviše, ovdje su neiskazani begluci ili rabota; tako kad priprije kosidba valja mu ne samo na vezirovu i svoga bega kosidbu ići, već svakom ondašnjem begu, i to o svojoj hrani! Njegovi otkosi propadaju, a Turčinu valja da radi«.»⁸⁸⁾

Slično je o tome govorio docnije i Petar Kočić 1911 godine u svome poznatom govoru u Bosanskom Saboru prilikom rješavanja agrarnog pitanja: »Svi su kmeti bili obavezni davati caru desetinu, agi, spahiji devetinu i raditi u begluk tri dana u sedmici. Kao sve, možda i dobre socijalne ustanove u turskoj državi, tako su i ovu ustanovu rada na begluku izopačile objiesne i neposlušne spahije i njihove subaše. Kmet i kmetica morali su šta bilo raditi ona tri dana, pa makar i vratima škripati ili prenositi recimo pijesak s jednoga mjesta na drugo. Osim toga na beglučistima dešavale su se i takve stvari koje su osjetno vrijeđale najintimnije osjećaje.«⁸⁹⁾

Begluchenje je postalo pravi zulum i zloupotrebljavalo se do te mjere da su bosanski kmetovi i preko bečkog kabineta slali tužbe Porti. Porta je 1843 godine regulisala to pitanje posebnim sultanskim fermanom. U desetoj tački odredaba u fermanu se kaže da »raja koja spahijama daje devetinu više im od dva dana na nedelju ne begluči, da spahije od raje ne traže novaca za rabotu ako ju na rabotu nijesu pozivali.«⁹⁰⁾ Raja je doduše drukčije molila tadanjeg bosanskog valiju Husrev-pašu. Ona je tražila da ne mora beglučiti svaki dan, nego da oni kmetovi koji daju devetinu dohotka begluče dva dana u nedjelji, a oni koji daju petinu samo jedan dan.

Premda je ova naredba bila proglašena, nije imala nikakve praktične vrijednosti, jer je niko nije respektovao.

Travnička vilajetska skupština 1848 godine

Iz Vukovog pisanja o spahijama u Bosni, kako su oni »najbolji ljudi za narod«⁹¹⁾ ne može se izvesti opšti zaključak. O teškom stanju bosanske raje u XIX vijeku, kada je ovo Vuk pisao, svjedoče najubjedljivije seljačke bune koje su počele već tridesetih godina XIX vijeka. Feudalni odnosi su se u Bosni razvijali drukčije i sa više potresa nego u Srbiji pred ustanak 1804 godine. Reforme koje su sultani izvodili najčešće su materijalno pogadale bosanske feudale. Stoga su i bosanski spahije, premda su im za oduzetu desetinu bili dati u naknadu državni hasovi i sami otpočeli sa nasilnim

⁸⁷⁾ Srpsko-dalmatinski magazin, Zadar 1848, 80-81.

⁸⁸⁾ Isto, 97.

⁸⁹⁾ Stenografski izvještaj Bosanskog sabora III, 1911, 1972.

⁹⁰⁾ Dr. Julijan Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, Sarajevo 1915, II 247.

⁹¹⁾ Vuk Stefanović Karadžić, Srpski Rječnik, Beograd 1898, 724. U tekstu stoji za spahije da su oni »i sad« najbolji ljudi, a to se odnosilo na prvu polovinu XIX vijeka.

čitlucenjem. Stoga je opet posve opravdana ona Vukova napomena gdje on kaže da su u Srbiji čitluk-sahibije bili »smilje i bosilje prema Bosanskijem čitluk-sahibijama.«⁹²⁾

Pojačano čitlucenje u Bosni bilo je uslovljeno i neravnomjernošću kmetovskih davanja. Ni u samoj kanun-nami Sulejmana Zakonodavca koja je bila prvi pokušaj uredenja feudalnih odnosa, nisu bila fiksirana davanja kmeta agi. Ona su se kretala u visini od jedne petine do jedne trećine, a zavisila su od sporazuma age i kmeta.⁹³⁾ Skarić kaže: »Gledajući na neke izvore ušr (desetina) nije bio svuda jednak, jer je kako govore neke fetve mogao iznositi i do polovine ljetine.«⁹⁴⁾ Utvrditi tačan odnos kmeta i age, gospodarara, nije bio stoga lagan posao.

Da bi učinila kraj samovolji bosanskih feudalnih gospodara i nevoljama kmetova, Porta je poslala 1846 godine u Bosnu kao valiju Tahir pašu (Čenkel-zade Mehmedi Tahir paša). On je imao naređenje da u duhu tanzimata zavede red i u aginsko-kmetovske odnose.

Tahir-paša nije sobom donio naređenje Porte da ukine beglučenje, ali je počeo raditi u smislu da se to pitanje reguliše između aga i kmetova. On je 1847 godine sazvao konferenciju u Travnik, gdje je bilo sjedište bosanskog valije, i izložio bosanskim velikašima sultanovu volju da narod bude slobodan od nasilja i da daje samo one danke koje je sultan odobrio. Na toj skupštini nije bilo ni govora o ukidanju beglučenja, premda se naredba Husrev-paše iz 1843 godine nije sprovodila u djelo.

U zimu 1847 godine zaputila se stoga jedna deputacija u Carigrad koja je bila sastavljena od osam seoskih knezova kao predstavnika kmetova i jednog sveštenika. Deputacija je molila Portu: ili da se bosanskim kmetovima olakšaju tereti ili da se narodu dozvoli da se iseli iz Bosne.

Pošto se deputacija žalila patrijarhu na sarajevskog mitropolita Ignjatija, svi članovi deputacije bili su po povratku iz Carigrada po tužbi mitropolitovoj pohapšeni. Tahir-paša je ipak pustio knezove i dao im je bujrun-tiju prema kojoj kmetovi ubuduće treba da daju svojim gospodarima devetinu, a spahiji desetinu. Kulučiti su morali ubuduće samo svom gospodaru, ne kao dotada svakom begu, a i to samo dva dana na sedmicu. Ako gospodar kmeta ne zovne u jednoj sedmici dva dana na kuluk, nema prava da to naknadno traži. Žene ubuduće nisu morale kulučiti u gospodarevoj kući. Tahir paša je naredio da se njegova uredba javno proglasi narodu, a to je činjeno sve do potkraj 1847 godine.⁹⁵⁾

Izgleda da ni ta uredba nije imala praktičnog rezultata, zbog čega je 1848 godine stiglo od Porte naređenje da se beglučenje potpuno ukine.

Tahir paša je odmah sazvao u Travnik pokrajinsku skupštinu, a to je moglo da bude otprilike u proljeće 1848 godine. Od bosanskih velikaša bili su na skupštini prisutni sarajevski paše Mustaj-paša Babić i Fazli-paša Šerifović; iz Zvornika Mahmud-paša Vidajić, iz Tuzle Mahmud-paša tuzlanski (Tuzla-paša), iz Banja Luke Alibeg Džinić i iz Bišća Mehmed-paša Bišćević. Kao »zastupnici latinskog mileta«, bili su fra Martin Nedić iz Sutjeske, fra Luka Dropulić iz Kreševa i fra Marjan Šunjić iz Fojnice. Na konferenciji je bio i sarajevski mitropolit Ignjatije.

⁹²⁾ Isto, pod »čitluk«.

⁹³⁾ Prelog, cit. dj. I, 46 i 47. I Kočić je u svom poznatom govoru u Bosanskom saboru prilikom rješavanja agrarnog pitanja rekao da su kmetovi bili obavezni davati agi i spahiji devetinu i raditi begluk.

⁹⁴⁾ Skarić, cit. dj., 77.

⁹⁵⁾ Dr. Vasilij Popović, Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861), Beograd 1949, 69.

Prikaz toka ove skupštine opisao je po svom sjećanju sam Martin Nedić 1908 godine, a opširan izvještaj napisao je o tome i ruski historičar Nil Popov. Taj se izvještaj unekoliko razlikuje od zabilježaka Martina Nedića. Prema uspomena Martina Nedića tok skupštine tekao je otprilike ovako: Svi bosanski velikaši došli su obučeni u veoma svečano odijelo i ušavši u dvoranu za vijećanje duboko su se naklonili veziru, a onda su redom posjedali po šiljetima. Svakome velikašu bila je donesena raspaljena lula i crna kava. Oni su ispijeli kavu na dva gutljaja, a pušio nije niko, jedino što je svako primakao čibuk ustima i ne povukavši dima, spustio ga je niz koljena na šiljke. Pošto je bilo vrlo hladno, vezir je sjedio zaogrnut ćurkom na svome mjestu. U dvorani je vladala velika tišina. Vezir se najednom digao i vidjevši Šunjića da stoji reče mu turski: »Otur! Otur!« Šunjić sjede, a vezir počeo s njim talijanski razgovarati i upita ga zašto sa svojim drugovima ne puši. Kada ovaj odgovori da on i njegovi drugovi nisu dosada pušili, zveknu vezir zvoncem i naredi kavazu koji franjevcima donese čaj. Poslije toga vezir je otvorio skupštinu riječima: »Odavna su — veli on — dolazile visokoj Porti u Carigrad tužbe protiv zakupnika harača i dokazano je da haračlije kupeći harač jednu sirotinju globe i gule, stoga car ukida zakupe i zakupnike, a vama zapovjednicima naređuje da ih vi osobno kupite. Harače kupite pravo, tj. od onih koji mogu vojevati, a ne od staraca i djece, kao što ste dosada činili. Osim toga vi ste kupeći harače po našim nahijama, više sebi negoli caru kupili. Evo kako: Ti, Džiniću Alibeže, iz banjalučke nahije poslao si ovdje u blagajnu novac samo od 7000 muškaraca raje, a u zapisniku stoji da ima 13000 glava za harač, a ti si možda i od 20000 pokupio. A ti, Fazli-paša Šerifoviću iz okružia sarajevskoga poslao si harač od 3000 haračlija, a u prijašnjem zapisniku stoji da ima u sarajevskoj nahiji 7000 muškaraca za harač, a ti si može biti i od 10000 naplatio. A što su učinili ova dva, to ste i vi ostali. Nedić opisuje u »Serafinskom perivoju 1908 g.« (a to nema kod Jelenića) da je Tahir-paša rekao i to: »Raju ste globili, a carsku blagajnu pokrali.« Na skupštini je određeno da mitropolit i katolički sveštenici popišu broj muških glava urumskog i latinskog mileta tj. pravoslavnih i katolika, koji su obavezni za harač.

Sutradan na konferenciji vezir je pokazao akta na turskom i talijanskoj jeziku koja su poslana iz Carigrada i sadržavala su pretstavke evropskih vlada na osnovu izvještaja njihovih konzula o nasiljima nad rajom, a sastojale su se u slijedećem: 1) Kad u raje umre kućni starješina, ako je kmet, tražio je beg smrtnicu tj. vola tovnika ili kravu jalovicu. 2) Kad se djevojka iz kmetovske porodice udaje, tražili su aga i beg od mladoženje ili nove čizme ili mjesto čizama dukat. 3) Najveća poteškoća bilo je beglučenje (rabota). Begovi i age nagonili su kmetove ne samo da im oranicu pooru, kosnicu pokose i sve kod konaka uteslime, nego još više, da moraju njihove žene i cure doći u konak i bekčad ljuljati, kerovima begovskim meću kuvati i davati i druge poslove sve besplatno raditi itd. »Od svega toga, rekao je Tahir-paša, nema ništa u šerijatu ni u carskoj volji, nego ste vi begovi sve te zulume izmislili. Čestiti car hoće da se svi ti zulumi ukinu.«

Na ovo su svi begovi ćutali, dok je jedan velikaš iz gornje Bosne ustao i progovorio: »Gospodar, prah tvojih nogu usuduje se da kaže: to po svoj Bosni ne biva jednako. Istina da po Posavini, Podrinju i Krajini begovi uzimaju smrtnicu i čizme od kmetova i gone ih na beglučenje, ali posred Bosne toga nema.« Na pitanje vezirovo odgovorio je ovaj velikaš da kmetovi po sredini Bosne daju samo trećinu i ništa više. Begovi daju kmetovima iskrčenu zemlju troškom begovim, na selištu se sve kuće grade i ograđuju na begov trošak, a beg još uz to daje kmetu sjeme i volove. U Posavini, Podrinju i Krajini je to drukčije. Beg i aga uzimaju od kmeta devetinu, ali se ne brinu

ni za krčenje, ni građenje kuća, ni za sjeme i volove, niti ma za šta drugo. Osim toga age i begovi su zaveli po Posavini i Podrinju da im kmetovi pooru i pokose vlastite zemlje oko konaka i ništa više.

Tahir-paša je poslije toga poslao sve učesnike skupštine svome čehaji da se dogovore kako bi se i u Posavini, Podrinju i Krajini zavelo isto stanje u vezi sa kmetovskim davanjima kao i u ostaloj Bosni. Svi age i begovi bili su saglasni u tome da se u Posavini, Podrinju i Krajini zavede trećina. Martin Nedić kaže u svojim uspomena da se on tome usprotivio i da je rekao: »Što hoće car i njegov namjesnik po pravdi neka bude, ali u Posavini i u drugim mjestima, nek se ne mijenja ništa, već nek ostane kao što je i prije bilo tj. neka kmetovi daju begovima od priroda zemlje deveto-a zemlje neka krče, ograde ograđuju i zgrade potrebne prave o svome trošku pa i sjeme i volove neka svoje meću. Što se tiče beglučenja, neka to čestiti car, njegov namjesnik, ukine, jerbo beglučenja u staro vrijeme nije ni bilo, nego su to kasnije posavski begovi videći gdje gospoda preko Save ljude gone na rabotu, počeli sami činiti.« Protiv toga prijedloga digli su se sarajevski paše Šerifović i Babić uz koje se prislonio i mitropolit Ignjatije. Tako je većinom glasova zaključeno da se u Posavini kao i oko Sarajeva, Travnika i ostale srednje Bosne daje begovima i agama trećina. Agama i begovima je naredeno da imaju: 1) Od poreza kmetovskog plaćati treći dio. 2) Udarati treći član ograde oko njiva. 3) Isplatiti sve načinjene zgrade kmetovima. Vrijednost zgrada procjenjivaće vještaci. Koji beg ne bi mogao da taj iznos u gotovom isplati, kmet će uzimati sebi dotle trećinu dok se ne naplati. 4) Begovi i age će davati kmetovima sjeme i volove. Osim toga je određeno da posavski gospodari i ostalih mjesta imaju sada kao i po sredini Bosne kmetima nove zgrade graditi, a stare o svom trošku popravljati. S time je bilo uređeno, odnosno izjednačeno davanje kmetova u sjevernoj Bosni na način kako se to dotle vršilo u srednjoj Bosni. Beglučenje je bilo ukinuto.⁶⁶⁾

Prema neobjavljenoj Muvekitovoj hronici (Salih Sidki-efendi) bila su od starina četiri načina na koje su se uzimali prihodi sa čitluka. Jedna vrsta bile su sasvim slobodne zemlje koje je vlasnik u svojoj režiji obrađivao i sav prihod od njih zadržavao, osim desetine. Druga vrsta bile su zemlje na kojima je vlasnik, imao i zgrade i težačke sprave i volove (fundus instructus). Kmet je davao samo svoju ličnu radnu snagu. Iz prihoda s tih zemalja izvadila bi se najprije desetina i sjeme, pa bi se ostatak dijelilo popola između čitluk-sahibije i kmeta. U trećoj vrsti zgrade su bile svojina čitluk-sahibije, a volovi, težačke potrebe i sjeme kmetovo. Kmet je obrađivao tu zemlju svojim ličnim radom. Od žetve vadila se samo desetina, a ostatak se dijelilo između čitluk-sahibije i kmeta, tako da je prema plodnosti zemlje sahibija dobivao trećinu ili četvrtinu, a ostatak kmet. Četvrta vrsta bile su zemlje izdvojene iz čitluka i nazvane begluci. Te zemlje je morao kmet obraditi s gospodarevim sjemenom besplatno za račun gospodara koji je uzimao sav prihod sebi i plaćao desetinu. To obrađivanje spadalo je u seljakovo beglučenje ili u kulučenje. Seljak koji je tako beglučio, davao je sa svoje preostale kmetovske zemlje tom istom svom gospodaru, već prema plodnosti zemlje, u nekim srezovima petinu, u nekim šestinu, pa sve do devetine. Desetina se i ovdje najprije vadila iz cijelog prihoda. Zgrade na ovakvim zemljama bile su ili gospodareve ili kmetove, a težačke potrebe samo kmetove.⁶⁷⁾ Beglučke zemlje nisu bile izdvojene za

⁶⁶⁾ Popović, cit. dj., 72—75. Dr. Jelenić cit. dj. 257—260. »Serafinski perivoj« 1908, 171—173. Božić u cit. dj. s. 37 kaže da se i sarajevski vladika Ignjatije zajedno sa franjevcima protivio zaključcima skupštine.

⁶⁷⁾ V. Popović, cit. dj., 76. Navedena mjesta iz originala Muvekitove kronike preveo mi je i drug Hamid Hadžibegić na čemu mu zahvaljujem. Podaci se potpuno podudaraju sa navedenim podacima kod V. Popovića. U originalu Muvekitove kronike nema nikakvih bilježaka o skupštini u Travniku 1848 g.

svaku kmetovsku kuću napose, nego su bile u jednoj cjelini i to prostranije ukoliko je bilo više kmetovskih kuća. Kmetovi su obrađivali tu zemlju u zajednici. Tahir-paša je ukinuo ovaj četvrti način obrađivanja — beglučenje, a zato je odredio da kmetovi, koji su na taj način imali dotada obaveze, ubuduće daju trećinu. Tako su povišena na trećinu davanja sa čitluka gdje su bila manja zbog obaveze beglučenja.

Kako smo vidjeli, Tahir-paša je imao od Porte punomoć da ukine samo beglučenje, dok o uvođenju trećine nije bilo ni govora. Stoga je ova nova mjera vrlo rdavo odjeknula u cijeloj Bosni, zbog čega su kmetovi poslali deputaciju da se požali Tahir-paši zbog uvođenja trećine. Uzrok tome bio je što je i sam Tahir-paša kupio prihode u ime države sa konfiskovanih imanja Husein-kapetana Gradaševića, pa je s time u vezi pozvao knezove iz sela Žabara, Matića, Tolise i Donje Mahale i stavio im pitanje hoće li da prime »carsku naredbu« za trećinu. Pošto knezovi nisu htjeli da pristanu na plaćanje trećine, Tahir-paša je naredio da se četiri kneza batinaju, tako da su od udaraca umrli žabarski i matićki knez, a ostali su živi Mika Nedić iz Tolise i Marijan Moskal iz Donje Mahale kao mladi i snažniji, ali su im otpali meso sa stopala i nokti. Tako je bio iznuden pristanak seljačkih-kmetovskih opunomoćenika u pogledu zavodenja trećine.⁶⁸⁾

Potvrdu ovoga nalazimo i u izvještaju Martina Nedića kojega je on u sitnim pojednostima napisao o radu bosanske deputacije kod Porte u Carigradu 1859 godine u vezi sa regulisanjem kmetovskih odnosa u Bosni. Na konferenciji je učestvovalo po 21 begovskih i kmetovskih izaslanika. Na sjednici održanoj 20 juna 1859 godine upitani su izaslanici raje: »Kako se vi možete tužiti na trećinu kad ste je iskali i tražili mjesto beglučenja (angarije), eno u mahlii vaši seneti, i vaših fratara, popovah i knezovah, kako želite zamijeniti tretinom beglučenje gospodarim«. Na ovo pitanje odgovorili su predstavnici raje zborničkog sandžaka: »Istina Čestita gospodo! da smo mi dali podpise ali na silu, kad su naši knezovi u Travniku pred Tahir-pašom i svojim međžlisom rekli, da nemogu prestat na tretinu, ovdje iskažu kako su posavljaci sasviem drukčie nego po drugim mjestima bosne, raja, stali ve zatvorili, niti jim bezi daju sime za usiv niti volova za oranje kao posriedi bosne«. Tada ih Tahir-paša podvali tući i dvoica su pod udarcim umrli, a dvoica teško živi ostanu, jer su bili mladi i snažniji, premda su im nokti s prstih poskidali, i koža se sva na nogama prominula, eto kako smo tražili tretinu...«⁶⁹⁾

I Kočić je u Bosanskom Saboru govorio o šibanju kmetova: »Kmeti zastupnici, a naročito iz Posavine i onih krajeva gdje je pravoslavni i katolički elemenat bio jače zastupljen od muslimanskoga, nijesu pristali na prijedlog visoke Porte. Ali svi renitentni zastupnici bili su po Tahir-pašinoj zapovjesti išibani, pa su sutradan i oni pod utiskom šiba pristali na pašin prijedlog. Paša im je sladio tu novu ustanovu da će tako brzo proći koliko je čovjeku potrebno da popuši sedam lula lijepa duvana.«⁷⁰⁾

Božić opisuje da su i neki kmetovi pristali u Travniku na uvođenje trećine. On kaže da je Tahir-paša poslije razlaza skupštine sazvao u Travnik iz svih obližnjih mjesta franjevece, pravoslavne sveštenike, knezove i kućne starješine i saopštio im da je »devlet ukinuo beglučenje, a skupština dokinuće potvrdila uz navedene uvjete, i odredila da kmetovi imadu davati begu trećinu. Pristajete li starješine na to? Čuvši ovo knezovi i ostali prisutni, uplašeni i ubijeni u glavu zulomom, prigibajući se do crne zemlje pro-

⁶⁸⁾ V. Popović, cit. dj. 78, Jelenić, 261.

⁶⁹⁾ Dr. Fra Rastislav Drljić, Prvi Ilir Bosne fra Martin Nedić 1810—1895, Sarajevo, 1940, 176—177.

⁷⁰⁾ Stenografski izvještaj Bosanskog sabora 1911, 1972.

govore: Mi smo skloni na sve što hoće čestiti car i stariji. Za ote riječi budu neki knezovi kabanicom zaogrnuti, a neki su dobili u novcu Judinu nagradu po 30 srebrenjaka.«⁷¹⁾

Na konferenciji u Carigradu 1859 godine htjela je Porta pod svaku cijenu da iznudi od predstavnika kmetova da dadnu svoje potpise kako pristaju na zavodenje trećine, jer ono što je učinio Tahir-paša, kako smo naglasili, nije bilo učinjeno po narednju Porte. Na sjednici održanoj u avgustu 1859 godine u Carigradu rekli su izaslanici kmetova: »Ako će ovi seneti biti na tretinu, mi jim dat nemoremo, izvan ako će se silom uzet, kao što su nam uzeti u Travniku nazad devet godinah.«⁷²⁾

Pa i kad je konferencija završena, premda su seljaci punih sedam mjeseci na račun Porte gošćeni, ipak niti su htjeli priznati da je Tahir-paša uveo plaćanje trećine po njihovom pristanku, niti su htjeli dati svoje potpise sa određenom izjavom da pristaju na plaćanje trećine koja je imala da bude zakonom potvrđena. Poslije toga došla je poznata Saferška naredba od 1859 godine, koja je, kako nam je poznato, još više svojim odredbama pogoršala stanje bosanskih kmetova. To teško stanje kmetova najzad je odvelo bosanske seljake u ustanak 1875-1878 godine. Što se tiče beglučenja i za njega se može kazati da je ono bilo formalno ukinuto. Pojedine spahije su u manjoj ili većoj mjeri i nadalje natjerivali kmetove na beglučenje. To se vidi iz jednog carskog fermana objavljenog 1851 godine iz doba boravka Omer-paše Latasa u Bosni, gdje se između ostaloga kaže da »gospodari-age... angariju ili beglučenje (robotu) od raje iziskuju... zbog čega se to zabranjuje.«⁷³⁾ A da se beglučenje proteglo i dalje pa sve do same okupacije Bosne 1878 godine vidi se i iz slijedeća dva primjera. U žalbi što ju je 1859 godine raja predala Porti, kaže se u trećoj tački pod naslovom »rabota«: »Raja radi za begove još uvijek stalno, iako je Porta ukinula rabotu...« »Naše je jedino pravo raditi zemlju, a oni nas mogu prognati. Gospodari uzimaju kmetove sa poljskog rada kad im je volja i ne plaćaju raji za njene rabote i troškove za izgradnju kuća i drugih gospodarskih zgrada.«⁷⁴⁾ U fermanu od 13 zilcade 1292 (1876) se kaže: »Dužnost je vlasti da naše podanike od svega primoravanja i svih zlopotreba poštedi od kojih je jedan škodljiva angarija, koja je u načelu zabranjena.«⁷⁵⁾

Glavni rezultat vilajetske skupštine u Travniku 1848 godine je bio, da je u Bosni zavedena trećina kao jedinstven oblik feudalnog davanja, što je docnije kodificirano poznatom Saferškom naredbom od 1859 godine, koju je i Austrougarska u cijelosti primjenila na bosanske kmetove. Beglučenje je, kako smo vidjeli, bilo samo u načelu ukinuto.

Vojislav Bogićević

⁷¹⁾ Božić, cit. dj., 38.

⁷²⁾ Dr. Rastislav Drljić, cit. dj., 178.

⁷³⁾ Jelenić, cit. dj., 269.

⁷⁴⁾ Dr. Bran. Nedeljković, cit. dj., 251.

⁷⁵⁾ »Bosna«, organ bos. Vilajetske vlade, br. 498 od 29 XII 1875 i 10 I 1876.

Zavičajna zbirka

94(497.6)

BOGIĆEVIĆ V.

Kako

94(497.6)"1848"(049)

0135558

MUB "DERVIŠ SUŠIĆ"

COBISS

J.U. NARODNA I UNIVERZITETSKA
BIBLIOTEKA "DERVIŠ SUŠIĆ" TUZLA